

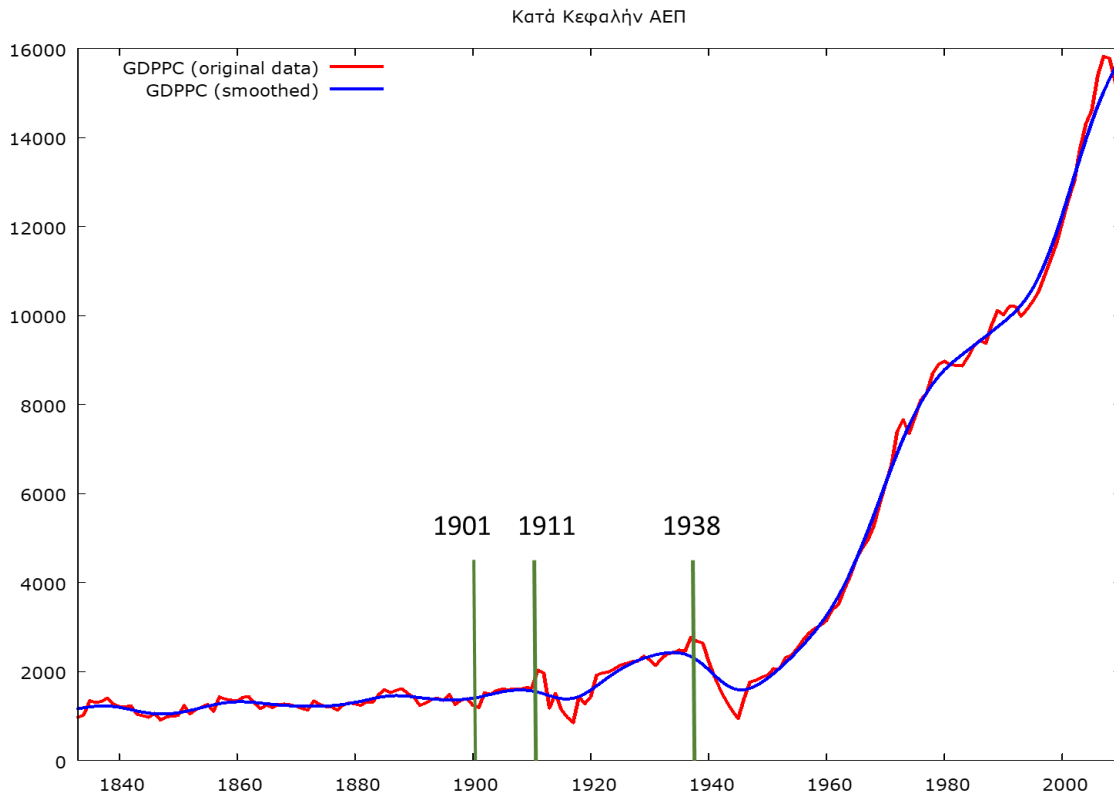
Από την Χρεοκοπία στο Έπος: 1893-1912 και 1932-1940

Νίκος Χ. Βαρσακέλης

Αντιπρύτανης Οικονομικών Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης

Ομιλία στις 26 Οκτωβρίου 2018, ΑΠΘ

Το 2017 κυκλοφόρησε το βιβλίο του καθηγητή Γιώργου Δερτιλή με τίτλο «Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι και επτά πτωχεύσεις» στο οποίο καταγράφει με ενάργεια την πορεία της Ελλάδας από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία μέχρι τις μέρες μας. Θα ανέμενε, λοιπόν, ο αναγνώστης ότι μια χώρα με αυτά τα χαρακτηριστικά θα ανήκε στον τρίτο κόσμο, βυθισμένη στην παγίδα της φτώχειας. Όμως η Ελλάδα αναπτύχθηκε κατά τον εικοστό αιώνα με ταχύτατο ρυθμό και κατάφερε να εντάσσεται στις πλέον ευημερούσες χώρες του πλανήτη. Το διάγραμμα δείχνει την εξέλιξη του κατά κεφαλήν εισοδήματος της χώρας από το 1832 μέχρι σήμερα, σε δολάρια του 1990. Είναι εμφανής η απογείωση της ελληνικής οικονομίας από το 1900 και μετά.

Όμως γιατί η χώρα οδηγήθηκε στις πτωχεύσεις και πως αντιμετώπισε κάθε φορά την αντίστοιχη κατάσταση; Ειδικότερα, τι προηγήθηκε της πτώχευσης του 1893, και πως αντιστράφηκε η πορεία και η χώρα έφτασε στον θρίαμβο του 1912-13 και στην Ελλάδα των δυο ηπείρων και πέντε θαλασσών; Πως έφτασε η Ελλάδα στην πτώχευση του 1932 και στο έπος του 1940;

Η πτώχευση του 1893

Η περιπέτεια του δανεισμού της χώρας ξεκίνησε πριν από την ανεξαρτησία της. Η κερδοσκοπία στις χρηματιστικές αγορές των αρχών της δεκαετίας του 1820, οδήγησε στον ακραίο δανεισμό κρατών, ακόμη και μη επισήμως αναγνωρισθέντων, όπως, πχ η Βραζιλία, η Χιλή, η Κολομβία. Μέσα σε τέτοιο κλίμα κερδοσκοπίας και εντόνου φιλελληνισμού, η Ελληνική αντιπροσωπία που έφτασε στο Λονδίνο το 1824 ήταν εύκολο να επιτύχει τους τεθέντες στόχους για δάνειο ονομαστικής αξίας 800 χιλ. στερλινών με επιτόκιο 5% και έκπτωση στο 59%. Στην συνέχεια, το 1825, η χώρα συνήψε το δεύτερο δάνειο της ανεξαρτησίας ύψους 2 εκατ. στερλινών στο 56.5% της ονομαστικής αξίας του ομολόγου και με ονομαστικό επιτόκιο 5%. Στο Λονδίνο, για άλλες χώρες όπως Χιλή, Μεξικό, Κολομβία, Δανία η έκπτωση ανερχόταν στο 80.5% κατά μέσον όρο (Ανδρεάδης 1904). Όσον αφορά την χρήση των δανείων δεν είναι τη στιγμή να το συζητήσουμε.

Δάνεια προ του 1912 (σε εκατ. χρυσά φράγκα Γαλλίας)					
Έτος	Συμφωνηθέν Ονομαστικό Κεφάλαιο	Εκδοθέν Ονομαστικό Κεφάλαιο	Καθαρό Προϊόν Δανείου	Ονομαστικό Επιτόκιο	Διάρκεια
1833	60	60	57.23	-	-
1881	120	120	89.5	5%	40
1884	170	100	68.5	5%	37.5
1887	150	135	90.9	4%	75
1889	155	155	111.3	4%	-
1890	89.8	60	52.9	5%	99
1893	100	9.7	9.739	5%	48
1898	170	150.6	151.3	2.5%	60
1902	56.2	56.2	45	4%	98
1907	20	20	18.2	5%	36
1910	150	110	92.4	4%	50

Το 1866 το χρεωστούμενο ποσό από τα δάνεια της ανεξαρτησίας ανήλθε στα 7.44 εκατ. στερλίνες λόγω της αδυναμίας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους να τα εξυπηρετήσει. Ξεκίνησε σειρά διαπραγματεύσεων μεταξύ του Ελληνικού κράτους και των ομολογιούχων ώστε να διευθετηθεί το ζήτημα. Οι Άγγλοι ομολογιούχοι πρότειναν να ενσωματωθούν όλες οι υποχρεώσεις των δανείων σε ένα νέο δάνειο ύψους 900 χιλ. στερλινών προς 8%. Και μάλιστα με προοδευτική αύξηση του τόκου. Η ελληνική κυβέρνηση αντιπρότεινε 700 χιλ. προς 8% και με ορισμένες προσαρμογές σύμφωνα με την πρόταση των Άγγλων. Οι Άγγλοι φαίνεται ότι δέχονταν την πρόταση της ελληνικής κυβέρνησης. Όμως οι αλληπάλληλες πτώσεις των ελληνικών κυβερνήσεων (από το 1833 μέχρι το 1893, έτος της μεγάλης πτώχευσης, η χώρα γνώρισε 68 κυβερνήσεις) ματαίωσαν την οριστική διευθέτηση (ένας μάλιστα υπουργός οικονομικών ονόματι Βαλασσόπουλος απαίτησε η κύρωση της συμβάσεως να συνδεθεί με νέο δάνειο με αποτέλεσμα να ματαιωθεί). Το 1875 το χρεωστούμενο ποσό ανήλθε στις 8.4 εκατ. στερλίνες και επιτέλους, με την διαπραγμάτευση του Γενναδίου, λύθηκε το ζήτημα με την αναγνώριση κεφαλαίου 1.2 εκατ. στερλινών και επιτόκιο 5%.

Το 1833, με την έλευση του βασιλιά Όθωνα, λόγω της κακής οικονομικής κατάστασης της χώρας και της αδυναμίας εξυπηρέτησης των δανείων της ανεξαρτησίας, ήταν αδύνατος ο δανεισμός από ομολογιούχους, είτε του εσωτερικού είτε του εξωτερικού. Η ανάγκη σύναψης δανείου, σύμφωνα και με τις προστάτιδες δυνάμεις, ήταν αναγκαία καθώς ο προϋπολογισμός του 1833 παρουσίαζε έλλειμμα περίπου 4.3 εκατ. χρυσών φράγκων. Να σημειωθεί ότι μόνο η συντήρηση του στρατού, αποτελούμενου από 11 χιλιάδες άνδρες και 3.200 αξιωματικούς, απαιτούσε 5.4 εκατ. φοίνικες, δηλαδή περίπου το 60% των συνολικών δημοσίων δαπανών. Η χώρα συνήψε, τελικά, δάνειο ύψους 60 εκατ. χρυσών φράγκων με την εγγύηση των τριών προστάτιδων δυνάμεων, Αγγλία, Γαλλία, και Ρωσία, με τον οίκο Rothschild του Παρισιού με ονομαστικό επιτόκιο 5% και έκπτωση στο 94% (λόγω της εγγύησης των τριών δυνάμεων). Ποια ήταν χρήση του δανείου; Σύμφωνα με τον Ανδρεάδη, για μεσιτεία δόθηκαν περίπου 7 εκατ., 14.7 εκατ. για αποζημιώσεις, 33 εκατ. για τόκους και χρεολύσια και 19 εκατ. για περιττές στρατιωτικές δαπάνες μέχρι το 1843, οπότε το ετήσιο έλλειμμα στον προϋπολογισμό ανήλθε στα τρία εκατ. με αποτέλεσμα να επέλθει αναστολή πληρωμών. Η Ελλάδα για μια ακόμη φορά δεν είχε πρόσβαση στις διεθνείς χρηματαγορές. Και ενώ υπήρχε μια σχετική διχόνοια μεταξύ των δυνάμεων, η

Ελλάδα αντί να επιδιώξει έναν λογικό συμβιβασμό περιορίστηκε στο να δίνει υποσχέσεις και να αναγράφει στον προϋπολογισμό αντίστοιχα ποσά τα οποία ουδέποτε πληρώθηκαν.

Η ρύθμιση των δανείων, τόσο της ανεξαρτησίας όσο και του διακρατικού, στη δεκαετία του 1870 άνοιξε ξανά τις πόρτες των χρηματαγορών και το Ελληνικό κράτος ξεκίνησε μια νέα περίοδο δανεισμού. Οι διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις δανείστηκαν από το 1881 έως το 1893 περίπου 580 εκατ. χρυσά φράγκα.

Τα δάνεια που ελήφθησαν πριν από το 1893 είχαν ως στόχο να καλύψουν:

α) **την αγορά στρατιωτικού υλικού** και λοιπές στρατιωτικές δαπάνες - χαρακτηριστικό παράδειγμα η επιστράτευση επί κυβερνήσεως Δηλιγιάννη (1885-86) που διήρκεσε επτά μήνες (!) και χρηματοδοτήθηκε με δανεισμό. Από την άλλη μεριά, όμως, η κυβέρνηση Τρικούπη προχώρησε στην αγορά τριών θωρηκτών (Υδρα, Σπέτσες και Ψαρά) για την ενίσχυση του στόλου.

β) **τις έκτακτες ανάγκες του κράτους**

γ) **τα ελλείματα του κρατικού προϋπολογισμού** που προκαλούνταν αφενός μεν από την αδυναμία του ελληνικού κράτους να συλλέξει τους αναγκαίους φόρους και αφετέρου από την αύξηση των δαπανών για την κάλυψη μισθών, συντάξεων κ.α. Μόνο επί κυβερνήσεως Τρικούπη έγινε συστηματικότερη προσπάθεια περιορισμού της φοροδιαφυγής. Έτσι αυξήθηκαν επί σειρά ετών οι φόροι – σύμφωνα με τους Άγγελο Αγγελόπουλο και Ανδρέα Ανδρεάδη- από 24 εκατ. το 1875 σε 120 εκατ. το 1897, περίπου 5 φορές, ενώ όπως είδαμε το πραγματικό εισόδημα αυξήθηκε με σημαντικά μικρότερο ρυθμό.

δ) **την απόσυρση κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων.** Οι κυβερνήσεις κάλυπταν μέρος των αναγκών του κράτους με έκδοση νέου χρήματος στη διάρκεια του αποκλεισμού από την χρηματαγορά, αυξάνοντας τον πληθωρισμό και μειώνοντας το βιοτικό επίπεδο των πολιτών.

ε) **την χρηματοδότηση παλαιότερων δανείων.** Το 1890, οι τόκοι και τα χρεολύσια των εξωτερικών δανείων ανέρχονταν σε 24.5 εκατ. χρυσά φράγκα και αντιστοιχούσαν σε πάνω από το 22% των κρατικών δαπανών.

στ) την **κατασκευή υποδομών** όπως σιδηροδρομικό και οδικό δίκτυο και εγγειοβελτιωτικά έργα.

Στο σημείο ας κάνουμε μια παρένθεση. Η οικονομική πορεία ενός έθνους καθορίζεται και από **τα κίνητρα** που προφέρει η κοινωνία στα μέλη της. Από την πρώτη μέρα της ανεξαρτησίας επικράτησε η νοοτροπία ότι το νεοσύστατο κράτος όφειλε να σιτίζει τους πολίτες του. Όπως σημείωσε ο περιηγητής – διπλωμάτης κόμης Comineaux «δεν παρατηρείται πουθενά αλλού το φαινόμενο μιας ολόκληρης κοινωνίας που να λειτουργεί στην βάση του γεγονότος ότι μόνο το κράτος διαθέτει χρήματα που πρέπει να του αποσπάσουν με την μορφή παροχής υπηρεσιών». Καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα η μοναδική βατή οδός για την κοινωνική διαφοροποίηση και αστικοποίηση δεν είναι η επιχειρηματική δραστηριότητα, αλλά αντιθέτως η ένταξη στις τάξεις των σιτιζόμενων από το δημόσιο, όπως ενοικιαστές φόρων του δημοσίου, πολιτικοί, κομματάρχες, δημόσιοι υπάλληλοι, δικαστικοί, στρατιωτικοί, εκπαιδευτικοί. Δηλαδή, το σύμβολο της κοινωνικής ανόδου ήταν η πρόσβαση σε κάποια θέση του δημοσίου. Κατά συνέπεια, στην περίοδο 1875-1880, ο αριθμός των δημοσίων και δημοτικών υπαλλήλων ανερχόταν στις 10.000, των στρατιωτικών στις 20.000 και των ατόμων που ασχολούνταν με την οργάνωση και είσπραξη των φόρων στις 10.000. Το σύνολο αυτό αντιστοιχούσε στο ¼ του μη αγροτικού ενεργού πληθυσμού και ήταν περίπου επτά φορές μεγαλύτερος από τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο της εποχής.

Δεν ήταν όμως μόνο ο αριθμός των άμεσα εξαρτώμενων από το δημόσιο, αλλά και το ύψος της προσόδου που απολαμβάναν, η οποία ήταν τόσο υψηλή ώστε να καθίσταται αντικίνητρο η μη ενασχόληση με τον δημόσιο τομέα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κατά το οικονομικό έτος 1880 η πρόσοδος του υπουργού ανερχόταν στις 10.000 δρχ. ετησίως, του στρατηγού στις 8.300 δρχ., του συνταγματάρχη στις 7.000 δρχ., του ναυάρχου στις 13.000 δρχ., του ανώτατου δικαστικού στις 7.000 δρχ. και του τμηματάρχη υπουργείου στις 5.400 δρχ. Για να γίνει καλύτερα κατανοητό το ύψος αυτής της προσόδου σημειώνουμε ότι το μέσο εισόδημα των 10 μεγαλύτερων γαιοκτημόνων της χώρας, έως την προσάρτηση της Θεσσαλίας, ανερχόταν στις 20.000 δρχ. ετησίως. Τα ετήσια κέρδη του μεγαλύτερου βαμβακοκλωστηρίου της χώρας ήταν περίπου 6.000 δρχ. ετησίως, δηλαδή λιγότερα από τον μισθό του συνταγματάρχη και ελαφρώς υψηλότερα από τον μισθό ενός τμηματάρχη! Κατά την ίδια περίοδο το εξαγωγικό εμπόριο της σταφίδας, πλην

της περιόδου κρίσης, ήταν το πλέον προσοδοφόρο. Οι μεγαλύτερες οικογενειακές εταιρίες εξαγωγής σταφίδας αφήναν κέρδη περίπου 30.000 δρχ. τον χρόνο τα οποία μοιράζονταν στην συνέχεια στους εταίρους.

Στις εκλογές της 3^{ης} Μαΐου 1892 ο Χαρίλαος Τρικούπης εξελέγη πρωθυπουργός. Ανέθεσε στον Γεώργιο Θεοτόκη, υπουργό εσωτερικών της κυβερνήσεως του, την αρμοδιότητα διαπραγμάτευσης για την αναχρηματοδότηση των δανείων που η Ελλάδα είχε συνάψει μέχρι τότε και την εξασφάλιση ενός νέου δανείου, ώστε να καταστεί δυνατή χρηματοδότηση του κρατικού προϋπολογισμού για το 1893.

Τον Φεβρουάριο του 1893 ο Γ. Θεοτόκης μετέβη στο Λονδίνο για προσωπικές συναντήσεις με τους παλαιούς κατόχους των ομολόγων του ελληνικού κράτους και τραπεζίτες και την δημιουργία θετικού κλίματος στην κοινή γνώμη της Αγγλίας σχετικά με την Ελλάδα. Όμως η κατάσταση στις χρηματαγορές δεν ήταν ευνοϊκή για τους στόχους που είχε θέσει η ελληνική κυβέρνηση. Είχε ήδη ξεσπάσει η διεθνής χρηματοοικονομική κρίση του 1890, λόγω της κατάρρευσης της Τράπεζας Barings του Λονδίνου, η οποία επιτάθηκε από την κρίση με επίκεντρο τους σιδηροδρόμους των ΗΠΑ, που έγινε γνωστή ως «πανικός» του 1893. Η εμπιστοσύνη στις διεθνείς αγορές κατάρρευσε και συρρικνώθηκαν οι πιστώσεις. Μια από τις σημαντικές επιπτώσεις της κατάρρευσης της χρηματοπιστωτικής εμπιστοσύνης ήταν και ο περιορισμός των εμπορικών πιστώσεων για την χρηματοδότηση του διεθνούς εμπορίου. Οι ελληνικές εξαγωγές επλήγησαν και μειώθηκαν, στερώντας από το ελληνικό κράτος αφενός μεν συνάλλαγμα και αφετέρου πόρους που εισέπραττε το ελληνικό κράτος από τους φόρους των συναλλαγών.

Πέραν, όμως, της χρηματοπιστωτικής κρίσης, οι εξαγωγές της σταφίδας του σημαντικότερου εξαγωγίμου προϊόντος της χώρας καταρρεύσαν μετά την επανάκαμψη της Γαλλίας στις διεθνείς αγορές, η οποία είχε αποσυρθεί λόγω της φυλλοξήρας που κατέστρεψε τα αμπέλια και αναγκάστηκε να εισάγει σταφίδα από την Ελλάδα. Για να γίνει κατανοητό το μέγεθος της κατάρρευσης, σύμφωνα με τον Ανδρεάδη, στην αγορά του Λονδίνου η τιμή της σταφίδας έπεσε από τα 25 σελήνια στα 6.

Την κατάσταση επιδεινώνει και η ασκούμενη δημοσιονομική πολιτική των διαδοχικών κυβερνήσεων, η οποία χαρακτηριζόταν από αναξιοπιστία και δημαγωγία περιορίζοντας τα περιθώρια για ρυθμίσεις με σχετικά ευνοϊκούς όρους. Χαρακτηριστικό του αρνητικού κλίματος είναι η επιστολή προς την γυναίκα του όπου σημειώνει ότι ειδοποίησε τον Τρικούπη ότι «οι δανειστές δεν πρόκειται να κάμουν καμία άλλη υποχώρηση και ότι εξαρτάται αποκλειστικά από μας αν θα δεχτούμε τους σκληρούς όρους για να πάρουμε το δάνειο. Η χορήγηση του δανείου θα μας φέρει μπροστά και θα συνεχιστεί η πρόοδος της Ελλάδος, αντίθετα εάν δειλιάσουμε και δεν υπογράψουμε το δάνειο δε θα πέσει μόνο η κυβέρνηση, θα πέσει και η Ελλάδα, γιατί είναι βέβαιο ότι σε αυτήν την περίπτωση θα πτωχεύσουμε.» Και καταλήγει καυτηριάζοντας την νοοτροπία που επικρατούσε στο ελληνικό πολιτικό σύστημα της εποχής: «Έγραφα προς την Αθήνα όλη την αλήθεια δίνοντας την απαισιόδοξη εικόνα της καταστάσεως διότι δεν ήθελα να ενθαρρύνω εκείνους...που... πίστευαν ότι θα μας παρακαλούσαν να δεχθούμε το δάνειο. Θα πρέπει να καταλάβουν οι Έλληνες ότι από εδώ και πέρα πρέπει να υποστούμε πολλές θυσίες και να αποφασίσουμε να μην έχουμε την αξίωση να μας στηρίζουν κάθε φορά οι ξένοι. Οι μέρες που μπορούσαμε να βρούμε εύκολα δανεικά πέρασαν, φοβάμαι, ανεπιστρεπτί...»

Παρά τις προσπάθειες του Τρικούπη και του Θεοτόκη, τόσο ο Γεώργιος όσο και η αντιπολίτευση θεώρησαν το δάνειο ατιμωτικό και ο Τρικούπης υπέβαλε την παραίτησή του. Η διάδοχη κυβέρνηση Σωτηροπούλου, σε συνεργασία με τον χρηματοοικονομικό οίκο Χαμπρο του Λονδίνου, συνήψε το περίφημο «δάνειο κεφαλαιοποιήσεως» με εξαιρετικά τοκογλυφικούς όρους για την κεφαλαιοποίηση των τοκομεριδίων των δανείων 1881, 1884, 1889 και 1890. Οι χρηματαγορές θεώρησαν το νέο δάνειο ως έμμεση πτώχευση και ανέμεναν την πλήρη χρεοκοπία. Η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας ήταν πλέον απελπιστική. Στις 30 Οκτωβρίου ανέλαβε για τελευταία πρωθυπουργός ο Τρικούπης ο οποίος προσπάθησε να ακυρώσει το δάνειο κεφαλαιοποιήσεως, αλλά μη δυνάμενος να εξασφαλίσει νέο δάνειο για την αναχρηματοδότηση του χρέους αναφώνησε το περίφημο «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν».

Στην συνέχεια: α) οι αλληπάλληλες κυβερνήσεις που δεν είχαν το πολιτικό θάρρος να επιλύσουν το πρόβλημα του δημοσίου χρέους, β) η Εθνική Εταιρεία, η οποία τελικά καθορίζει την ατζέντα στις εσωτερικές και διεθνείς σχέσεις της χώρας και γ) η δημαγωγία οδήγησαν στον

καταστροφικό πόλεμο του 1897 όταν ο τουρκικός στρατός έφτασε μέχρι την Μελούνα, οπότε σταμάτησε μετά από παρέμβαση των μεγάλων δυνάμεων.

Μετά τον πόλεμο τα οικονομικά του ελληνικού κράτους τέθηκαν υπό τον έλεγχο του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ο οποίος στην συνέχεια μετονομάστηκε σε Διεθνής Οικονομική Επιτροπή) που συστάθηκε με νόμο στις 26/2/1898. Στην συνέχεια, με νόμο της 21 Μαρτίου 1898, επί κυβερνήσεως Ζαΐμη, επικυρώθηκε η συμφωνία μεταξύ των τριών δυνάμεων, ως εγγυητριών του νέου δανείου, και της Ελλάδας. Το δάνειο θα ανερχόταν στα 170 εκατ. χρυσά φράγκα, αλλά τελικά το δάνειο ανήλθε στα 150.5 εκατ. και επειδή εκδόθηκε υπέρ το άρτιον το δημόσιο εισέπραξε 151.3 εκατ. χρυσά φράγκα. Το ποσό του δανείου δαπανήθηκε για πολεμικές αποζημιώσεις στην Τουρκία 94 εκατ., 31.4 εκατ. για το κυμαινόμενο χρέος, 22.5 εκατ. για την κάλυψη του ελλείματος του 1897 και 3.5 εκατ. για τις δαπάνες έκδοσης του δανείου. Για την εξυπηρέτηση του δανείου εκχωρήθηκαν στην ΔΟΕ τα μονοπώλια, πετρελαίου, σπίρτων, παιγνιοχάρτων και σμυρίδας Νάξου, ο φόρος καπνού, τα τέλη χαρτοσήμου και τα έσοδα του τελωνείου Πειραιά.

Ο οικονομικός έλεγχος που επιβλήθηκε στη Ελλάδα, αν και η επιτροπεία ήταν πολύ πιο ισχυρή σε σχέση με άλλες περιπτώσεις όπως της Σερβίας ή του Οθωμανικού κράτους, κυρίως λόγω της ασυνέπειας που έδειξε το πολιτικό σύστημα τις προηγούμενες δεκαετίες, είχε περισσότερο θετικές επιδράσεις παρά αρνητικές, μελετώντας τα γεγονότα εκ των υστέρων, σε συνδυασμό με την ορθολογική οικονομική πολιτική που εφάρμοσε άμεσα η κυβέρνηση Ζαΐμη και στην συνέχεια οι κυβερνήσεις Θεοτόκη και Βενιζέλου. Έτσι, άρχισαν να αναπτύσσονται ευνοϊκές συνθήκες για την Ελλάδα:

Α) η συνεχής συζήτηση των προηγούμενων δεκαετιών σχετικά με την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους και την πρόσβαση στις διεθνείς χρηματαγορές σε συνδυασμό με την κακή διαχείριση των δημοσίων οικονομικών και της νομισματικής πολιτικής οδήγησαν σε υψηλή **αβεβαιότητα** την χώρα που βρισκόταν στα αρχικά στάδια του οικονομικού της βίου. Λόγω της υψηλής αβεβαιότητας τα οικονομούντα υποκείμενα αποφεύγουν τις μακροχρόνιες επενδύσεις και στρέφονται προς την προσοδοφορία και στο εμπόριο – εισαγωγικό και εξαγωγικό-οικονομικές δραστηριότητες που δεν απαιτούν σημαντικά κεφάλαια και κυρίως όχι

μακροχρόνια δέσμευση (οικονομία την οποία ο Κωστής Μοσκόφ ονόμασε «ελληνικό μεταπρατισμό»). Επομένως, η μείωση της αβεβαιότητας δίνει πλέον την δυνατότητα καλύτερης διαχείρισης της οικονομικής πολιτικής, δημόσιας και ιδιωτικής .

Β) **καταργήθηκε η αναγκαστική νομισματική κυκλοφορία** και οδηγήθηκε η χώρα στην νομισματική σταθερότητα. Στην συνέχεια βελτιώθηκε η εξωτερική αξία της δραχμής, η οποία συνετέλεσε στην αποχώρηση από την αγορά επιχειρηματιών που επιβίωναν από την συχνή υποτίμηση της δραχμής, ενώ ταυτόχρονα σταθεροποιήθηκαν οι τιμές προς όφελος των φτωχών τάξεων και δόθηκε ώθηση στις επενδύσεις. Σημειώνουμε, ότι η οικονομική επιστήμη έχει προ πολλού δείξει ότι οικονομική ανάπτυξη και πληθωρισμός (μείωση της αξίας του χρήματος) κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση.

Γ) **βελτιώθηκαν τα δημοσιονομικά της χώρας**. Ο τοποτηρητής του ΔΟΕ Edmund Law υπολόγιζε ότι η Ελλάδα θα έφτανε σε ισοσκελισμένο προϋπολογισμό όχι πριν το 1903. Οι κυβερνήσεις Ζαΐμη και Θεοτόκη κατάφεραν να ισοσκελίσουν τον προϋπολογισμό του 1899 και να υπάρξει πλεόνασμα, όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα, ενώ με την βοήθεια του Law αναδιοργανώθηκε ο φοροεισπρακτικός μηχανισμός και περιορίσθηκε η δημόσια σπατάλη:

Έτος	Κυβέρνηση	Πραγματικά Έσοδα	Πραγματικά Έξοδα	Περίσσειμα ή έλλειμμα
1899	Θεοτόκη	111.2	104.6	6.6
1900	Θεοτόκη	119.5	109.3	10.2
1901	Θεοτόκη	167.6	114.1	53.5
1902	Ζαΐμη	138.9	124.6	14.3
1903	Δηλιγιάννη	116.1	116.2	0.1
1904	Θεοτόκη	133.5	116.1	17.4
1905	Ράλλη	129.7	116.3	13.3
1906	Θεοτόκη	133	121.5	11.5
1907	Θεοτόκη	136.5	132.1	4.4
1908	Θεοτόκη	126.3	133.6	7.3
1909	Θεοτόκη	125	136.9	11.9
Σε εκατ. χρυσών (σταθερών) δραχμών				

Η χώρα επανάκαμψε στις διεθνείς χρηματαγορές και δανείσθηκε για δύο κυρίως λόγους, την περαιτέρω ανάπτυξη των υποδομών και την προετοιμασία και χρηματοδότηση των πολέμων. Τα δημοσιονομικά ελλείματα επανεμφανίσθηκαν το 1908 όταν επιταχύνθηκε η πολεμική προετοιμασία με την αγορά του πολεμικού υλικού και την περαιτέρω αναδιοργάνωση του στρατού.

Μετά το 1870 η ελληνική βιομηχανία αναπτύσσεται με ταχύτερους ρυθμούς εν μέρει λόγω των έργων υποδομής που εκτελούνται εκείνη την εποχή και εν μέρει λόγω των μέτρων είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι η οικονομική ανάπτυξη συσχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την αστικοποίηση του πληθυσμού, όπως έχει δείξει η οικονομική έρευνα. Η βιομηχανική πολιτική της προστασίας της νηπιακής βιομηχανίας της υποκατάστασης εισαγωγών σε σχέση με την πιο σύγχρονη του εξαγωγικού προσανατολισμού όπως εκφράζει η θεωρία των Prebisch and Singh. Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται η εξέλιξη της εγκατεστημένης ισχύος στην ελληνική βιομηχανία.

Εξέλιξη Ελληνικής Βιομηχανίας	
Ετος	Εγκατεστημένη Ιπποδύναμη
1867	300
1873	1,967
1878	2,884
1889	8,568
1892	10,000
1909	12,000

Αν και φαίνεται εντυπωσιακή η αύξηση της εγκατεστημένης ισχύος, η βιομηχανία της χώρας εξακολουθεί να βρίσκεται σε νηπιακό επίπεδο συγκρινόμενη με αντίστοιχου πληθυσμού ευρωπαϊκές χώρες, όπως, για παράδειγμα η Πορτογαλία, η Δανία και η Σουηδία στις οποίες η εγκατεστημένη ισχύς το 1880 ανερχόταν σε 60.000, 90.000 κι 310.000 ίππους αντίστοιχα.

Ο δεύτερος πυλώνας στην ανάπτυξη της χώρας ήταν η ναυτιλία, η οποία κατά την επισκοπούμενη περίοδο αναπτύχθηκε με ραγδαίους ρυθμούς εξασφαλίζοντας σημαντικό μέρος

του συναλλάγματος μέσω του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών για την κάλυψη των αναγκών σε συνάλλαγμα.

Εμπορικός Ναυτικός Στόλος				
Ετος	Ιστιοφόρα		Ατμόπλοια	
	Αριθμός Πλοίων	Χωρητικότητα	Αριθμός Πλοίων	Χωρητικότητα
1894	1,236	199,057	136	89,232
1903	1,152	181,433	210	202,140
1907	1,145	147,402	285	288,537
1912	760	101,459	389	433,663
1915	884	197,466	475	893,650

Πέραν της δημοσιονομικής προσαρμογής και της νομισματικής σταθερότητας, οι κυβερνήσεις μετά το 1898 προχώρησαν σε μια σειρά μεταρρυθμίσεων για τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους και έθεσαν τις βάσεις της οικονομικής απογείωσης της χώρας στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Επιπλέον άρχισαν να αποδίδουν και τα έργα υποδομής των προηγούμενων δεκαετιών.

Συνθήκες ασφάλειας: Η χώρα υπέφερε από τις ληστείες και την εγκληματικότητα τόσο στις πόλεις αλλά κυρίως στην επαρχία. Ο Θεοτόκης εφάρμοσε μια πολιτική που εφάρμοζαν και άλλες ευρωπαϊκές χώρες προσφέροντας σε παρανόμους αμνηστία με αντάλλαγμα την μετανάστευση στις ΗΠΑ, εκτός από τις βαριές περιπτώσεις κακοποιών. Έτσι, παράλληλα με την ενίσχυση των μηχανισμών εσωτερικής ασφαλείας, δημιουργήθηκε ένα ασφαλές περιβάλλον στο οποίο προστατεύονταν τα δικαιώματα περιουσίας και επηρεάζοντας θετικά τις νέες επενδύσεις.

Δικαιοσύνη: σε δημοσιεύματα της εποχής, η δικαιοσύνη χαρακτηρίζεται ως «σκοριώσα μηχανή». Το δικαιοσύνη ήταν απηρχαιωμένο στηριζόμενο στον Βυζαντινό αστικό κώδικα, η ψευδορκία είχε λάβει σημαντικές διαστάσεις, ατελές σύστημα ανακρίσεων και κατάχρηση της προφυλάκισης, καταπίεση δικαστών από υπουργούς, βουλευτές και κομματάρχες. Οι κυβερνήσεις προχώρησαν σε ορισμένες θετικές ρυθμίσεις ώστε να αποκτήσει ανεξαρτησία και αξιοπιστία το δικαστικό σύστημα όπως για παράδειγμα η νομοθέτηση από τον Θεοτόκη της

διάταξης ότι οι προαγωγές και μεταθέσεις των δικαστικών λειτουργών έπαυσαν να ανήκουν στην δικαιοδοσία του υπουργού δικαιοσύνης.

Ταμείο του Στόλου: δημιουργείται το Ταμείο του Στόλου το οποίο ενισχύεται και από ιδιωτικές εισφορές.

Στρατιωτικό ζήτημα: Ο Χαρίλαος Τρικούπης φέρεται να είχε δηλώσει για τον ελληνικό στρατό: «Δεν έχομεν στρατόν. Ο Ελληνικός Στρατός της σήμερον είναι αγέλη» και η κατάρρευση του ελληνικού στρατού το 1897 τον επιβεβαίωσε. Η κυβέρνηση Θεοτόκη προχώρησε στην υιοθέτηση μέτρων για τη νέα οργάνωση του στρατού, ο οποίος ήταν οργανωμένος σε μικρές μονάδες εγκατεστημένες σε επαρχιακές πόλεις και χωριά μετά από πίεση βουλευτών και κομματάρχων για να τονωθεί η καχεκτική τοπική οικονομία. Επιπλέον, κατάργησε την διάταξη σύμφωνα με την οποία οι απόφοιτοι της Σχολής Ευέλπιδων επέλεγαν το σώμα που θα ενταχθούν σύμφωνα με τις προτιμήσεις τους, με αποτέλεσμα το σύνολο σχεδόν των αποφοίτων να επιλέγει το μηχανικό και πυροβολικό, ενώ οι αξιωματικοί του πεζικού προέρχονταν από τις τάξεις των υπαξιωματικών. Έτσι έφτασε ο ελληνικός στρατός να έχει 1 σύνταγμα μηχανικού με 2 συνταγματάρχες και 10 συντάγματα πεζικού με 8 συνταγματάρχες. Με τον νέο οργανισμό δημιουργήθηκε το Σώμα Γενικού Επιτελείου, το οποίο έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον πόλεμο 1912-13. Ο Θεοτόκης κατάργησε τις αποσπάσεις των στρατιωτικών σε άλλες υπηρεσίες όπως αστυνομία, φύλαξη λιμένων κλπ., απελευθερώνοντας σημαντικούς πόρους. Τέλος, ξεκίνησε από το 1907 η εκπαίδευση του στρατού και επιταχύνθηκε μετά το 1909.

Ταμείο Εθνικής Άμυνας: δημιουργείται το Ταμείο Εθνικής Άμυνας με χρηματοδότηση το 1/10 των τελωνειακών δασμών, το αντίτιμο της απαλλαγής από την στρατιωτική θητεία και τους φόρους οينوπνεύματος και ζύθου.

Το 1909, στο κίνημα του Γουδή, οι ηγέτες του Στρατιωτικού Συνδέσμου δήλωσαν ρητά ότι δεν επιθυμούν στρατιωτική δικτατορία, ούτε κατάργηση της βασιλείας, ούτε κατάργηση της πολιτικής κυβέρνησης, ούτε, τέλος, αύξηση του αριθμού στελεχών των ενόπλων δυνάμεων. Μετά την πτώση της κυβέρνησης Θεοτόκη ανέλαβε πρωθυπουργός ο Δ. Ράλλης. Λόγω της πολιτικής αστάθειας και της αυξανόμενης κοινωνικής αναταραχής τελικά κλήθηκε ο Ελευθέριος

Βενιζέλος να αναλάβει πρωθυπουργός. Μετά τη διάλυση της βουλής προκηρύχθηκαν εκλογές τις οποίες κέρδισε με μεγάλη πλειοψηφία ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου έπιασε το νήμα από εκεί που το άφησε η κυβέρνηση Θεοτόκη επιταχύνοντας τις μεταρρυθμίσεις, στις οποίες το πολιτικό σύστημα δεν φαινόταν ικανό να αντισταθεί. Ψηφίσθηκε το νέο σύνταγμα του 1911, δημιουργήθηκε η στατιστική υπηρεσία και εκσυγχρονίσθηκε το δημόσιο λογιστικό σύστημα με τη κατάργηση πολλών ειδικών λογαριασμών για την καλύτερη διαχείριση των οικονομικών δεδομένων του κράτους. Στον ιδιωτικό τομέα, εκσυγχρονίσθηκε η εργατική νομοθεσία ώστε να πλησιάσει στα ευρωπαϊκά πρότυπα, με πλέον χαρακτηριστική αλλαγή την καθιέρωση της υποχρεωτικής αργίας της Κυριακής, το 1909, και την εφαρμογή κανόνων υγιεινής και ασφαλείας στους χώρους εργασίας. Σημειώνει ο Ξ. Ζολώτας το 1926: «Η εργατική νομοθεσία ήτο απαραίτητος διότι προλαμβάνει τας υπερβολάς των εργοδοτών έναντι των εργατών και δια να επιτύχει της διατήρησιν της εργατικής ζωτικότητας και την προαγωγήν της εργατικής αποδόσεως.»

Η εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας λόγω της άσκησης της οικονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων και των σημαντικών μεταρρυθμίσεων της περιόδου 1899-1912 έδωσε την δυνατότητα να εξοικονομηθούν σημαντικοί οικονομικοί πόροι ώστε να προχωρήσει η χώρα στον εξοπλισμό του ελληνικού στρατού. Το ύψος των παραγγελιών από τις κυβερνήσεις Θεοτόκη μεταξύ των ετών 1907 και 1909 ανήλθε στα 77 εκατ. δρχ. Και ο ελληνικός στρατός παρέλαβε 100 χιλ. τυφέκια Μανλιχερ, 10 πυροβολαρχίες ταχυβόλων, 36 εκατ. φυσίγγια, 7 χιλ. αραβίδες και υλικό επιστράτευσης 3 μεραρχιών. Το 1908 παραγγέλθηκε το Θωρηκτό «Αβέρωφ» με χρηματοδότηση από το Ταμείο Εθνικού Στόλου, στο οποίο ο Γεώργιος Αβέρωφ συνεισέφερε 2.5 εκατ. φράγκα, και τον κρατικό προϋπολογισμό. Συνέπεια των ανωτέρω είναι ότι το 1906 η ετοιμοπόλεμη δύναμη ήταν 30.000 άνδρες, το 1909 αυτή ανήλθε στις 60.000 και το 1910 η Ελλάδα ήταν σε θέση να παρατάξει 100.000 άνδρες που μπορούσαν να επιστρατευθούν σε οχτώ ημέρες.

Και έτσι φτάσαμε στην 5^η Νοεμβρίου 1912 οπότε η Ελλάδα κηρύσσει τον πόλεμο στην Οθωμανική αυτοκρατορία «σαν ώριμη από καιρό», παραφράζοντας τον ποιητή.

Η πτώχευση του 1932

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται η εξέλιξη των δανείων του Ελληνικού κράτους μετά την λήξη των Βαλκανικών πολέμων μέχρι το 1931, τελευταίο χρόνο πριν από την χρεοκοπία. Τα δάνεια του 1914 κα 1915 αφορούσαν κυρίως στρατιωτικές δαπάνες που αυξήθηκαν ραγδαία λόγω των Βαλκανικών πολέμων και της αναμενόμενης συμμετοχής της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Δάνεια μετά το 1912					
Ετος	Συμφωνηθέν Ονομαστικό Κεφάλαιο	Εκδοθέν Ονομαστικό Κεφάλαιο	Καθαρό Προϊόν Δανείου	Ονομαστικό Επιτόκιο	Διάρκεια
(σε εκατ. χρυσά φράγκα Γαλλίας)					
1914	500	335	295.3	5.0%	50
1915	12.13	12.1	12.1	3.0%	96
1924	10	10	8.75	7.0%	40
1926	1	1	0.94	8.5%	28
1928	4	4	3.7	6.0%	40
1928	4	4	3.36	6.0%	40
1930	1	1	0.85	6.0%	24
1931	4.6	4.6	3.8	6.0%	37
(σε εκατ. Αγγλικές Στερλίνες)					
1924	11	11	8.9	7.0%	40
1925	10	10	8.5	8.0%	27
1928	17	17	15.7	6.0%	40
(σε εκατ. Δολάρια ΗΠΑ)					
1920	145.1	145.1	145.1	3.0%	98
1918	12.1	12.1	12.1	4.0%	20
1925	21	16	14.7	7.0%	-

Στην δεκαετία του 1920, η Μικρασιατική καταστροφή και ο ερχομός στην χώρα των προσφύγων:

- Ενταφίασαν με οδυνηρό τρόπο την Μεγάλη Ιδέα

- Δημιούργησαν ένα σημαντικό οικονομικό πρόβλημα, την χρηματοδότηση της κοινωνικής πολιτικής για την αποκατάσταση των προσφύγων
- Κατέστησαν αναγκαία την δημιουργία προϋποθέσεων ένταξης αυτών στον παραγωγικό ιστό της χώρας.

Με την ανταλλαγή, όμως, των πληθυσμών η Ελλάδα εισήλθε με ταχύτερους ρυθμούς στην οικονομική ανάπτυξη διότι, σύμφωνα, με τον Ζολώτα:

1. Διευρύνθηκε η εσωτερική αγορά και αυξήθηκε η εγχώρια παραγωγή ώστε να καλύψει την εσωτερική ζήτηση, δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας και εισοδήματος
2. Οι Έλληνες από την Μικρά Ασία, λόγω του μεγάλου αριθμού, διευρύναν την προσφορά εργασίας καθλώνοντας τα μεροκάματα και τους μισθούς, ενώ ταυτόχρονα μετέφεραν τεχνογνωσία από τις προηγούμενες δουλειές τους.
3. Επίσης, αυξήθηκε το διαθέσιμο χρηματικό κεφάλαιο της ελληνικής οικονομίας διότι οι Έλληνες μετέφεραν μεγάλο μέρος των κεφαλαίων τους στην Ελλάδα και έτσι ο ελληνικός καπιταλισμός εισήλθε σε μια νέα φάση. Αποτέλεσμα της νέας φάσης ήταν αφενός μεν η αύξηση της αστικοποίησης και η σχετική αναδιάρθρωση της κατανομής της απασχόλησης.

	1920	1928	1938	% Μεταβολή 1920-1938
Πληθυσμός	4.466	6.21	7.122	59.5%
Απασχολούμενος πληθυσμός	1.594	2.415	2.894	81.6%
Πρωτογενής τομέας	0.926	1.475	2.177	135.1%
Δευτερογενής τομέας	0.38	0.436	0.532	40.0%
Τριτογενής τομέας	0.288	0.523	0.584	102.8%
Ιδιωτικός Τομέας	0.151	0.315	0.35	131.8%
Δημόσιος Τομέας	0.137	0.188	0.234	70.8%

Σημείωση: σε εκατομμύρια

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, ο πληθυσμός της χώρας από τα 1920 στο 1938 αυξήθηκε κατά 59.5% περίπου, ξεπερνώντας τα 7 εκατ. Όπως, όμως, παρατηρεί ο Ξ. Ζολώτας, ο ρυθμός των απασχολούμενων αυξήθηκε με ταχύτερο ρυθμό, όπως, εξάλλου, αναμένουμε σύμφωνα με την οικονομική θεωρία της μεγέθυνσης του Robert Solow. Η αύξηση της απασχόλησης επήλθε και στους τρεις τομείς, με ταχύτερη ανάπτυξη στον πρωτογενή και στον τριτογενή ιδιωτικό τομέα, με ποσοστό αύξησης που ξεπερνά το 130%. Αντίθετα, η βιομηχανία δεν ακολούθησε τους ίδιους ρυθμούς. Έτσι, ακόμη και στην εποχή του μεσοπολέμου στην Ελλάδα οι επενδύσεις στράφηκαν σε παραγωγικές δραστηριότητες στις οποίες δεν απαιτείται δέσμευση σημαντικού κεφαλαίου. Η εξέλιξη της απασχόλησης στην βιομηχανία ακολουθείται και από τον αριθμό των επιχειρήσεων, μικρών και μεγάλων, στον δευτερογενή τομέα. Έτσι, ενώ το 1920 το αριθμός των βιομηχανικών καταστημάτων ανερχόταν στα 38 χιλ. το 1930 αυξήθηκαν στα 77 χιλ. και το 1940 τελικά έφτασαν στα 79 χιλ. Η μεταπρατική ιδιομορφία του ελληνικού καπιταλισμού και κατά την περίοδο αυτή μπορεί να εξηγηθεί κυρίως από την σημαντική πολιτική αστάθεια που δημιούργησε συνθήκες αβεβαιότητας που δεν ευνοούν τις μακροπρόθεσμες επενδύσεις. Επιπλέον, η κρίση του 1929-32 οδήγησε σε περαιτέρω επιβράδυνση κατά την δεκαετία του 1930, όπως φαίνεται από την σχετικά μικρή αύξηση του αριθμού καταστημάτων.

Ταυτόχρονα, στην ίδια περίοδο αυξάνει και η απασχόληση στον δημόσιο τομέα με ποσοστό 70%, γεγονός που δεν δικαιολογείται από την πορεία τη οικονομίας. Σημειώνει ο Μπανταλούκας: «Τα έξοδα αυτά (δημόσια) κατεβάλλοντο δια την μισθοδοσίαν πληθώρας υπηρεσιακώς υπηρετούντος προσωπικού, το οποίον εθεώρει ότι αμειβόταν ανεπαρκώς ανεξαρτήτως της παραγωγικότητός του. Η τοιαύτη αμοιβή μάλιστα εχαρακτηριζέτο ως συγκεκαλυμμένη κρατική επιδότησις υποαπασχολούμενων. Συνάμα, ο αριθμός αυτών ήτο υπερβολικός αφού είς δημόσιος υπάλληλος αντιστοιχούσε εις 143 κατοίκους, αριθμός υψηλότερος της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας».

Παράλληλα, όμως, η πολιτική αστάθεια στην χώρα δεν επέτρεπε την ομαλοποίηση της κατάστασης στην δημοσιονομική και νομισματική πολιτική της χώρας. Σημειώνουμε ότι μεταξύ Σεπτεμβρίου 1922 και 1928, οπότε μετά τις εκλογές αναλαμβάνει ο Ελευθέριος Βενιζέλος, έγιναν 2 πραξικοπήματα και σχηματίσθηκαν 14 κυβερνήσεις. Η οικονομία, σύμφωνα με τον

Αλέξανδρο Διομήδη, είχε εισέλθει σε μια διαδικασία εξάρθρωσης με συσσωρευμένα ελλείμματα και υπερβολικές εκδόσεις χαρτονομίσματος. Οι ελληνικές αποταμιεύσεις απορροφώνταν από τα κράτος χωρίς νομικό εμπόδιο, ενώ ο ιδιωτικός τομέας ζητούσε απεγνωσμένα πιστώσεις και δεν υπήρχε κανένα ενδιαφέρον να διακοπεί αυτός ο φαύλος κύκλος. Η δημοσιονομική διαχείριση αφορούσε πρωτίστως την ανακούφιση του προσφυγικού πληθυσμού, και στην δημιουργία υποδομών ενώ, σύμφωνα με τον Μπανταλούκα, το ελληνικό κράτος διεύρυνε την κρατική δικαιοδοσία σε νέους τομείς οικονομικής δραστηριότητας όπως για παράδειγμα η κοινωνική ασφάλιση. Οι δυσχέρειες χρηματικής επάρκειας καλύπτονταν, όπως αναφέραμε παραπάνω, από δυο πηγές: τον δανεισμό και την έκδοση νέου χρήματος. Οι δαπάνες του ελληνικού κράτους που αφορούσαν τη αποκατάσταση των προσφύγων ανερχόταν στην δεκαετία 1923-1933 στο 25%-30% των δημοσίων δαπανών στην συνέχεια αυξήθηκε στο 32.6% και στην συνέχεια μειώθηκε μέχρι το τέλος της δεκαετίας στο 15%.

Το σημαντικότερο μέρος των δημοσίων εξόδων κάλυπτε η μισθοδοσία των δημοσίων υπαλλήλων (πολιτικών και στρατιωτικών). Έτσι για παράδειγμα στον προϋπολογισμό 1938-1939 τα δημόσια έξοδα ανέρχονταν σε 13 δις. ονομαστικών δρχ. εκ των οποίων τα 7.5 δις. αφορούσαν την μισθοδοσία.

Συνέπεια των παραπάνω είναι ότι η χώρα αποκόπηκε από τις χρηματαγορές και δεν είχε την δυνατότητα δανεισμού και αναγκαστικά προσέφυγε τον Μάρτιο του 1927 στην Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών. Μετά από ενδελεχή έλεγχο της ελληνικής οικονομίας από τετραμελή επιτροπή συμφωνήθηκε η παροχή δάνειου 9 εκατ. στερλινών με την βασική προϋπόθεση η Εθνική Τράπεζα να παραιτηθεί από μια εκ των δυο βασικών λειτουργιών, της εμπορική τράπεζας και του προνομίου εκδόσεως νομίσματος. Καθώς η Εθνική επέλεξε την εμπορική δραστηριότητα, στις 15 Σεπτεμβρίου 1927, με το πρωτόκολλο της Γενεύης, ιδρύεται η Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία πλέον έχει το εκδοτικό προνόμιο και ασκεί τη νομισματική πολιτική. Η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδας είναι ίσως η σημαντικότερη μεταρρύθμιση του σύγχρονου ελληνικού κράτους καθώς στόχος ήταν να αποσυνδεθεί η νομισματική από την δημοσιονομική πολιτική μέσω της πλήρους ανεξαρτησίας της Τράπεζας. Το βασικό εργαλείο νομισματικής πολιτικής της Τράπεζας ήταν το προεξοφλητικό επιτόκιο και λιγότερο το ύψος των υποχρεωτικών καταθέσεων. Η δημιουργία της Τραπεζής της Ελλάδος συνετέλεσε στη

σταθεροποίηση της οικονομίας με την άσκηση αξιόπιστης νομισματικής πολιτικής με αποτέλεσμα τον περιορισμό της αύξησης του τιμαρίθμου.

Με την δημιουργία της Τράπεζας της Ελλάδος ανακοινώθηκε από αυτήν η σταθερή ισοτιμία της δραχμής προς της αγγλική στερλίνα στην ισοτιμία 375 δρχ. ανά στερλίνα. Και δόθηκε έμφαση στην στα ποσοστά καλύμματος της Τράπεζας σε σχέση με τις υποχρεώσεις της. Αυτές οι δύο βασικές πολιτικές στόχευαν κυρίως στην καθιέρωση της Τράπεζας ως μηχανισμού αξιόπιστης νομισματικής πολιτικής. Έτσι οι 53.6% των υποχρεώσεων και 81.55% των κυκλοφορούντων τραπεζογραμμάτων ξεπερνούσαν κατά πολύ το καταστατικό όριο.

Η παγκόσμια οικονομική κρίση, που ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1929 στις ΗΠΑ, οδήγησε την Τράπεζα της Αγγλίας να εγκαταλείψει τον χρυσό κανόνα με την υιοθέτηση της αναγκαστικής κυκλοφορίας το 1931. Η Τράπεζα της Ελλάδος αποφάσισε τον Σεπτέμβριο του 1931 την αποσύνδεση από την στερλίνα και την σύνδεση με τον αμερικάνικο δολάριο.

Νομισματική Κυκλοφορία	
Ετος	Κυκλοφορούντα Τραπεζογραμμάτια (δισ. ονομ. δραχμές)
1923	4.68
1928	5.69
1932	4.71
1935	5.7
1937	6.77
1938	7.5

Ετος	Συναλλαγματική Ισοτιμία Δρχ/Αγγλική Στερλίνα	Τιμάρθμος Ακρίβειας Ζωής 1914=100
1923	311.4	1181
1925	316	1414
1927	369.5	1790
1929	375.5	1923
1931	379.9	1671

1933	878.4	1904
1935	882.4	1957
1937	892.9	2185
1939	986.9	2167

Η Τράπεζα της Ελλάδος ακολούθησε πολιτική στήριξης του νομίσματος. Η συγκεκριμένη νομισματική εξέλιξη οδήγησε σε μεγάλη εκροή συναλλάγματος μέσω της εκροής κεφαλαίων. Για να γίνει αντιληπτό το μέγεθος του ελλείμματος, η εκροή κεφαλαίων υπολογίζεται στα 22 εκατ. δολάρια κατά τα έτη 1929-1930, ενώ ταυτόχρονα οι ανάγκες του δημοσίου για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους και των προμηθειών του ανερχόταν στα 140.3 εκατ. δολάρια. Αντίστοιχα, οι εισροές συναλλάγματος ήταν μόλις 75.1 εκατ. δολάρια. Το έλλειμα ανερχόταν στα 65 εκατ. δολάρια. Αυτό αναγκαστικά καλυπτόταν από το πλεόνασμα συναλλάγματος της ιδιωτικής αγοράς και, κυρίως, το κάλυμμα της Τραπεζής της Ελλάδος. Το κάλυμμα αυτό μειώθηκε στο 32.5% στα τέλη του 1931, κάτω από το νόμιμο όριο. Η νομισματική κυκλοφορία μειώνεται, όπως είδαμε και παραπάνω, με αποτέλεσμα την μείωση του τιμαρίθμου. Η πολιτική αυτή της Τράπεζας της Ελλάδας για την στήριξη του εθνικού νομίσματος μέσω της αντιπληθωριστικής πολιτικής είναι αντίστοιχη με αυτήν με αυτήν που ακολούθησαν σχεδόν όλες οι κυβερνήσεις της εποχής με προεξάρχουσα, βέβαια, την κυβέρνηση Χούβερ στις ΗΠΑ και, η οποία, σύμφωνα με τον Milton Friedman, οδήγησε σε πολύ μεγαλύτερο βάθος την κρίση. Αναφέρεται ρητά σε ομιλία του Διοικητή της Τράπεζας ότι οδηγός στην άσκηση της νομισματικής πολιτικής αποτελεί η ποσοτική θεωρία του χρήματος, όπως αυτή διατυπώθηκε πριν από ορισμένα χρόνια από τον Irving Fisher. Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, τότε υποδιοικητής της ΤτΕ, εισηγήθηκε την εγκατάλειψη της συγκεκριμένης πολιτικής αφήνοντας το νόμισμα να υποτιμηθεί ελεύθερα. Ο Τσουδερός επέμενε στην περιοριστική νομισματική πολιτική.

Το οικονομικό περιβάλλον για την Ελλάδα κατέστη απολύτως αρνητικό λόγω της έντασης της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και της κατάστασης στις χρηματαγορές. Οι εξαγωγές της χώρας μειώθηκαν δραστικά και η έλλειψη συναλλάγματος δεν επέτρεπε την εξυπηρέτηση των δανείων του Ελληνικού κράτους.

Εισροή Συναλλάγματος (σε εκατ. χρυσά φράγκα)			
Έτος	Εξωτερικό Εμπόριο	Ναυτιλιακό Συναλλάγμα	Μεταναστευτικό Συναλλάγμα
1929	887.6	23.9	195.4
1930	778.8	21.8	209
1931	572.4	30.1	177.1
1932	351	22.6	71.9
1933	346.3	19.2	77.6
1934	207.1	25	45.5
1935	357.1	22.7	32.3
1936	436.7	26.7	55.4
1937	484.8	25	91.2
1938	508.6	31	74.1
1939	385.2	26.7	52.7

Ειδικότερα, το εισρεύσαν συναλλάγμα από τις εξαγωγές προϊόντων κυρίως καπνού σταφίδας και ορυκτών μειώθηκε από τα 887 εκατ. χρυσά φράγκα το 1929 στα 207 εκατ. το 1934 και από τα 1935 άρχισε η σταδιακή ανάκαμψη μέχρι το 1939. Η ίδια εικόνα παρατηρήθηκε και στο ναυτιλιακό και μεταναστευτικό συναλλάγμα. Το ναυτιλιακό συναλλάγμα μειώθηκε από 23.9 εκατ. το 1929 σε 19.2 εκατ. το 1933. Το μεταναστευτικό συναλλάγμα σημείωσε την πλέον ραγδαία πτώση καθώς από 195.4 εκατ. το 1929 μειώθηκε 32.3 εκατ. το 1935.

Ο Βενιζέλος ανέλαβε προσωπικά το θέμα ώστε να εξασφαλίσει δάνεια που θα στηρίζαν την οικονομική πολιτική του - νομισματική και δημοσιονομική. Μετέβη στις μεγάλες πρωτεύουσες και ειδικά στο Λονδίνο, το διεθνές χρηματοοικονομικό κέντρο, προκειμένου να διαπραγματευθεί δάνειο 50 εκατ. χρυσών φράγκων. Η Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών συνεδρίασε, κατόπιν αιτήματος της χώρας, και στην συνέχεια ανακοίνωσε: «Η Ελλάδα δεν έκανε καμία θυσία αλλά αντίθετα θέλει να μεταβιβάσει τα προβλήματα της στους πιστωτές της δανειζόμενη πέραν των αντοχών της οικονομίας της». Οι προτάσεις της

Δημοσιονομικής Επιτροπής αφορούσαν αύξηση της φορολογίας και μείωσης των κρατικών δαπανών και αναστολή των πληρωμών των δανείων για ένα χρόνο.

Στις 21 Απριλίου 1932 ο Υπουργός Οικονομικών Γεώργιος Μαρής παραιτήθηκε και ανέλαβε ο υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος Κυριακός Βαρβαρέσος. Άμεσα ο Βαρβαρέσος κήρυξε πτώχευση και αναστολή πληρωμών του ελληνικού δημοσίου και η χώρα εγκατάλειψε τον κανόνα χρυσού αφήνοντας την δραχμή να διακυμαίνεται ελεύθερα. Η χώρα δεν είχε πλέον πρόσβαση στις αγορές για να καλύψει τις δανειακές της ανάγκες.

Οι διαδοχικές κυβερνήσεις, προκειμένου να επανακάμψει η χώρα στις χρηματαγορές, προχώρησαν σε συνεννοήσεις με τους ομολογιούχους. Το 1932 συμφωνήθηκε να καταβάλλει η χώρα το 30% των τόκων το οικονομικό έτος 1932-33, το 27.5% το οικονομικό έτος 1933-1934 και 35% το οικονομικό έτος 1934-35. Λόγω της κρίσης, όμως, το ελληνικό κράτος δεν κατέστη δυνατόν να τηρήσει την συμφωνία. Το Φεβρουάριο του 1935 υπογράφηκε νέα συμφωνία για την καταβολή του 35% κατά το οικονομικό έτος 1935-36.

Και φθάνουμε στις 26 Ιανουαρίου 1936, στις εκλογές που διεξήχθησαν με απλή αναλογική, και συμμετείχαν 14 κόμματα και συνασπισμοί που ζήτησαν την ψήφο ενώ η συμμετοχή ανήλθε μόλις στο 21% του νόμιμου πληθυσμού. Κανένα κόμμα δεν είχε πλειοψηφία και η υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό το Δεμερτζή και αντιπρόεδρο τον Ιωάννη Μεταξά αρχηγό ενός μικρού κόμματος με 7 βουλευτές συνέχισε να διοικεί την χώρα. Τον Απρίλιο του 1936 πέθανε ο Δεμερτζής και ο Βασιλεύς Γεώργιος ανέθεσε στον Ιωάννη Μεταξά τον σχηματισμό κυβέρνησης. Η κυβέρνηση Μεταξά προσήλθε στην βουλή στις 29 Απριλίου για να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης την οποία και λαμβάνει πανηγυρικά (240 ΝΑΙ)! Και με την βοήθεια των κοινοβουλευτικών γίνεται δικτατορία.

Ο Μεταξάς ανέλαβε πλέον να λύσει το πρόβλημα του χρέους ερχόμενος σε συνεννόηση με τους ομολογιούχους για τους οποίους πίεζε ασφυκτικά η αγγλική κυβέρνηση. Και όχι μόνο. Ο ίδιος ο Μεταξάς σημειώνει ότι και ο Γεώργιος τον πίεζε να ικανοποιήσει τα αιτήματα των Άγγλων ομολογιούχων. Ο Μεταξάς συμφωνεί στις 20 Αυγούστου του 1936 να καταβάλλει το 40% όταν οι ομολογιούχοι απαιτούν 50%. Για το θέμα, σε τηλεγράφημα του προς τον πρέσβη της Ελλάδας στο Λονδίνο, αναφέρει: «οι ομολογιούχοι μας κήρυξαν τον πόλεμον και θέλουν επιστρατεύσουν

την Αγγλική κυβέρνησιν εναντίον μας. Προς τι; Εγώ είμαι αποφασισμένος να μην υποχωρήσω ούτε βήμα. Αν δε υποθέσωμεν και το αδύνατον, δηλ. να έλθει άλλη κυβέρνηση, τότε ακόμη χειρότερα. Δεν θα τους δώσουν όχι 50% αλλά ούτε πεντάρα.» Βλέπουμε ότι ένας ακόμη αστικός μύθος για τη σκληρή γραμμή Μεταξά στο θέμα του χρέους καταρρίπτεται καθώς υποχώρησε περισσότερο από τις πολιτικές κυβερνήσεις.

Τέλος, λόγω του ολοένα και αυξανόμενου προστατευτισμού στο διεθνές εμπόριο οι εμπορικές συμφωνίες ανταλλαγής εμπορευμάτων (clearing) καταλαμβάνουν όλο και μεγαλύτερο μερίδιο στο διεθνές εμπόριο. Η χώρα υπέγραψε συμφωνίες με τις περισσότερες χώρες όπως Αυστρία, Γαλλία, Γερμανία, Γιουγκοσλαβία κ.α. Στα 1936 η Γερμανία αποτελούσε τον σημαντικότερο εισαγωγέα των ελληνικών προϊόντων με κύριο προϊόν τον καπνό και τα ορυκτά. Παράλληλα, η εφαρμογή δασμών που σε ορισμένες περιπτώσεις έφτασαν και το 200% και οι ποσοτικοί περιορισμοί σε ορισμένα εισαγόμενα προϊόντα οδήγησαν σε σημαντική αύξηση τιμών των εισαγόμενων προϊόντων και στην υποκατάσταση των εισαγωγών από εγχωρίως παραγόμενα. Για ακόμη μια φορά η χώρα εφάρμοσε το μοντέλο της υποκατάστασης των εισαγωγών αλλά αυτή την φορά δικαιολογημένα λόγω της κρίσης. Η χώρα μετά το 1934 ευνοήθηκε από την ανάκαμψη της παγκόσμιας οικονομίας και ειδικά των ΗΠΑ και της Γερμανίας μετά την εφαρμογή της κευνσιανής πολιτικής από τους Ρούσβελτ και Χίτλερ.

Για την Ελλάδα η βελτίωση των όρων του εμπορικού ισοζυγίου, η μικρή αύξηση του ναυτιλιακού συναλλάγματος, καθώς το παγκόσμιο εμπόριο επανέκαμπε, και η αύξηση του μεταναστευτικού συναλλάγματος, κυρίως από τις ΗΠΑ μετά την ανάκαμψη της αμερικάνικης οικονομίας, δεν έδωσε στην χώρα την δυνατότητα να εξοικονομήσει συνάλλαγμα για την προμήθεια πολεμικού υλικού για τις ένοπλες δυνάμεις εν όψει του επερχόμενου πολέμου. Γράφει ο Ευάγγελος Αβέρωφ: «Δεν υπήρχαν ούτε άρματα μάχης, ούτε αντιαρματικό πυροβολικό, ούτε αξιόλογο αντιαεροπορικό πυροβολικό: για να προστατευθή όλη η Χώρα, συμπεριλαμβανομένων λιμένων και στρατιωτικών εγκαταστάσεων, από τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς, υπήρχαν λιγότερα από 150 αντιαεροπορικά πυροβόλα.^[1] Ο τακτικός Στρατός απετελείτο από 70.000 άνδρες, εκ των οποίων 5.000 ήσαν μόνιμοι αξιωματικοί. Αυτοί αποτελούσαν τα στελέχη δεκαέξι μεραρχιών, που ήσαν έτοιμες να υποδεχθούν τους άνδρες που θα επιστρατεύονταν. Το Ναυτικό περιελάμβανε ένα παλαιό θωρακισμένο καταδρομικό, ένα μικρό καταδρομικό, είκοσι

τορπιλοβόλα και αντιτορπιλικά, έξι υποβρύχια και μερικά ναρκαλιευτικά. Η Αεροπορία διέθετε εκατόν πενήντα περίπου αεροπλάνα, τα περισσότερα των οποίων δεν μπορούσαν να παραβληθούν με τα ιταλικά ούτε ως προς την ταχύτητα ούτε ως προς τη δύναμη πυρός.^[15] Τα χερσαία μεταφορικά, συνεχίζει ο Ε. Αβέρωφ, ήσαν πολύ φτωχά. Ο Στρατός είχε ελάχιστα φορτηγά αυτοκίνητα και σε περίπτωση πολέμου υπολόγιζε επί των ιδιωτικών αυτοκινήτων που θα επέτασσε. Τέλος, το πεδινό πυροβολικό ήταν υποκίνητο [...]». Η σημαντική επένδυση (που δεν απαιτούσε χρήση συναλλάγματος) αφορούσε τα οχυρά της γραμμής Μεταξά και η σωστή προετοιμασία της επιστράτευσης, όπως αποδείχθηκε στην συνέχεια.

«Έτσι φτάσαμε στο έτος 1940, που έμελλε να τελειώσει μέσα στους ήχους των σειρήνων και τους αλαλαγμούς του πολέμου» όπως γράφει ο Οδυσσέας Ελύτης στα Ανοικτά Χαρτιά.

Ένα γεγονός και δύο σχόλια για Συμπέρασμα

Το Γεγονός

Το συνολικό ποσό δανεισμού του νέου Ελληνικού κράτους από της συστάσεως του μέχρι το 1940, σύμφωνα με τον Α. Αγγελόπουλο, ανήλθε σε 2.67 δις χρυσά φράγκα και το πραγματικό εισπραχθέν στα 2.2 δις. χρυσά φράγκα (μέση έκπτωση στο 18%, που δείχνει το βαθμό ανυποληψίας της ελληνικής οικονομικής πολιτικής). Έναντι αυτού του χρέους, η Ελλάδα κατέβαλε προπολεμικά για τοκοχρεολύσια 2.383 δις χρυσά φράγκα ενώ απομένον υπόλοιπο στα μέσα της δεκαετίας 1950 ανερχόταν στα 1.963 δις χρυσά φράγκα. Την ίδια περίοδο η Ελλάδα πτώχευσε 6 φορές.

Πρώτο Σχόλιο

«Υπάρχουσιν, γράφει ο Leory-Beaulieu, επιστήμαι γαλήνιοι και ατάραχοι, αίτινες δεικνύονται επιεικώς προς τους καταφρονούντας αυτάς και αφήνουσιν αυτούς εν ειρήνη, η Δημόσια Οικονομική δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των επιστημών τούτων, έχει τρομερόν τρόπον να

εκδικείται τας κυβερνήσεις , αίτινες αγνοούσιν ή προκαλούσιν αυτήν» όπως αναφέρεται στον εισιτήριο λόγο του Α. Μ. Ανδρεάδη το 1906.

Στον εισιτήριο λόγο του, ο Ανδρεάδης τονίζει ότι τα νεότερα κράτη βρίσκονται συχνά στην ανάγκη να καλύπτουν τις έκτακτες δαπάνες μέσω δανείων αλλά τηρώντας τους κανόνες της δημόσιας οικονομικής. Χωρίς την ύπαρξη της πίστεως τονίζει ο Ανδρεάδης τα κράτη είναι καταδικασμένα σε μαρασμό και αδράνεια. Καθώς όμως η σύναψη δανείων εξαρτάται συνήθως από την θέληση των κεφαλαιούχων μπορεί να επηρεασθεί σε κάποια δεδομένη στιγμή η τύχη του έθνους και η σύναψη δανείων καταλήγει ενίοτε και σε περιορισμό της πολιτικής του ανεξαρτησίας.

Δεύτερο Σχόλιο

Πως αντιμετώπισαν οι κυβερνήσεις των δυο περιόδων την κρίση χρεωκοπίας; Μετά το 1893 η επικράτηση της δημαγωγίας οδήγησε στον καταστροφικό πόλεμο του 1897. Στην συνέχεια όμως η ΔΟΕ, η ευστάθεια των κυβερνήσεων μετά το 1898 και κυρίως η διακυβέρνηση από τρεις σοβαρούς πολιτικούς όπως οι Ζαΐμης, Θεοτόκης και Βενιζέλος έδωσαν στην χώρα την δυνατότητα να προχωρήσει σε σημαντικές μεταρρυθμίσεις και στην δημιουργία των προϋποθέσεων για την οικονομική απογείωση του 20^{ου} αιώνα. Αντίθετα, στην δεκαετία του 1930 οι συνεχείς μεταβολές των κυβερνήσεων αλλά κυρίως ο διχασμός και η έλλειψη ηγεσίας (leadership) που, όπως σημειώνει ο Ψαλιδόπουλος, θα αναλάμβανε τις ευθύνες της διαχείρισης του χρέους και της χρεωκοπίας (που τελικά οδήγησε να ψηφίσουν όλα τα αστικά κόμματα τον Μεταξά για πρωθυπουργό) δεν επέτρεψε την άσκηση σοβαρής οικονομικής πολιτικής, ώστε να τεθούν οι νέες βάσεις για την νέα απογείωση της χώρας.

Η έλλειψη ηγεσίας ήταν εμφανής και στον πόλεμο του 1940. Ενώ στον πόλεμο του 1912 ηγούνται δύο πολύ σημαντικές προσωπικότητες, ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Διάδοχος Κωνσταντίνος, στον πόλεμο του 1940 θυμόμαστε τους ήρωες συνταγματάρχες Δαβάκη και Φριζή, αλλά δεν γνωρίζουμε ποιος ηγείται.

Ο πόλεμος του 1912-13 ήταν πόλεμος των ηγετών, ενώ

ο πόλεμος του 1940 ήταν ο «πόλεμος του κοινού ανθρώπου» (the war of common man).

Επιτρέψτε μου να κλείσω με στίχους του εθνικού μας ποιητή Κωστή Παλαμά από τον Δωδεκάλογο του Γύφτου. Δωδέκατος Λόγος: Ο κόσμος - το μέλλον:

«Που είν' η Αλήθεια; Μην πλανάν εσέ

βαθιονόητα λόγια τάχα,

την πηγή της δεν τη βρίσκεις

μέσα σου, Άνθρωπε, μονάχα.

Θα τη βρεις παντού στο ταίριασμα

-΄ω αρραβώνας λυτρωτής!-

της καρδιάς σου και του νου σου

με τα πάντα της ζωής.

Ύψωσε τον τρίτο εσύ Όλυμπο,

βάλε εκεί την Επιστήμη,

μόνη υπάρχει, αγέλαστη είναι!

Ποιο χαμόγελο, ποιο ασήμι

Ποιο χρυσάφι σαν την όψη της;

Σας ευχαριστώ